

9

RECHT, LATIJN, LITERATUUR EN DE ARTES LIBERALES

250
Aristoteles
redding via
bibliotheek
v. Aristoteles

Toen Aristoteles in 322 v.C. overleed, liet hij een uitgebreide bibliotheek na. Hij had voor zijn eigen studies zoveel titels verzameld dat hij, volgens Strabo de geograaf, '...de eerste was geweest die een zo grote verzameling boeken had aangelegd en de koningen van Egypte had geleerd hoe ze een bibliotheek moesten opzetten'.¹ Door 'de grillen van de vererving' kwamen de boeken in handen van een familie in Pergamum 'die ze ondergronds bewaarde om ze te beschermen tegen inbeslagname door de koning'.² Uiteindelijk verkocht men ze aan Apellicon, een boekenliefhebber die ze meenam naar Athene. In 86 v.C. viel de Romeinse dictator Sulla Attica binnen en plunderde Athene, en toen Apellicon kort daarna overleed, nam Sulla de boeken in beslag en bracht ze naar Rome. Sulla wist wat hij deed: de verzameling bevatte werken van Aristoteles en diens opvolger Theophrastus die nergens anders waren in te zien. De boeken verkeerden in een verschrikkelijke staat – vol gaten van boekenwormen en vochtig, maar ze waren nog te lezen en te kopiëren, en werden zo gered.³

De eerbied die de Romeinen voor de Griekse levenswijze, het Griekse denken en de Griekse kunst hadden, was overweldigend. Als wij het over 'de klassieken' hebben, dan bedoelen we de Griekse en Romeinse literatuur, kunst of wijsbegeerte. Maar het zijn de Romeinen zelf geweest die het begrip 'klassiek' hebben geïntroduceerd, het idee dat het beste dat in het verleden is bedacht en gemaakt, de moeite waard is om te bewaren en ervan te leren. Maar in die omschrijving gaat het verschil tussen Rome en Griekenland wat betreft ideeën enigszins verloren. Terwijl de Grieken een bijna speelse belangstelling hadden voor ideeën om de ideeën zelf en de relatie tussen de mens en de goden verkenden, waren de Romeinen meer geïnteresseerd in de relatie tussen mensen onderling en in *utilitas*, de bruikbaarheid van het idee, de macht die ermee kon worden gewonnen. Of zoals Matthew Arnold het uitdrukte: 'De macht van het Latijnse "klassiek" is gelegen in karakter, die van het Griekse "klassiek" in schoonheid.'⁴ Er zijn heel veel Romeinse schrijvers die wij nu als klassieken beschouwen: Apuleius als romanschrijver; Catullus, Vergilius, Horatius, Ovidius, Martialis en Juvenalis als dichters; Terentius, Seneca en Plautus als toneelschrijvers; Cicero, Sallustius, Plinius en Tacitus als geschiedschrijvers. Ieder van hen had iets anders en misschien iets meer te bieden dan hun Griekse voorgangers. Maar hoe plezierig en instructief deze schrijvers ook zijn, zij waren toch niet verantwoordelijk voor de grote

Rome
kennis = macht

Ideeën

intellectuele innovaties van de Romeinse wereld. Wat ons dagelijks leven betreft waren de belangrijkste Romeinse ideeën de republiek of vertegenwoordigende democratie, en het recht. De directe democratie was, zoals we zagen, een Griekse uitvinding, maar dat idee heeft nauwelijks navolging gekregen. De indirecte of vertegenwoordigende democratie werd echter vanaf de 18e eeuw opgenomen in de grondwetten van verschillende landen, en is nu de gebruikelijke regeringsvorm van Frankrijk tot Argentinië en van de Verenigde Staten tot Rusland. In het oude Rome werd beleid vooral in de senaat vastgesteld, en uitgevoerd door leden van de magistratuur met *imperium*, een typisch Romeins begrip.⁵ De oude koningen, daarna de aristocraten, en ten slotte deze leden (dictator, consul, pretor) hadden allemaal *imperium*, 'een sleutelbegrip dat duidt op de algemeen erkende macht om bevelen te geven aan iedereen met een lagere status en te verwachten dat deze ook werden uitgevoerd... Deze macht is altijd slecht omschreven geweest maar betrof een breed gebied en was arbitrair. Een goede manier om meteen zijn *imperium* te tonen, was een oorlog te beginnen waarmee de autoriteit van de drager en van Rome over de omliggende gemeenschappen, die die macht in twijfel getrokken zouden hebben, bevestigd werd.' Verovering maakte integraal onderdeel uit van het idee dat de Romeinen van zichzelf hadden.⁶

Rome =
 1) republikeinse
 2) recht
 (we begrepen de idee)

imperium =
 macht om bevelen te geven

Het Romeinse bestuursstelsel ontstond in 510/509 v.C. toen de koning werd verjaagd en vervangen door gekozen ambtsdragers. De hoofdkenmerken van de nu ontstane magistratuur waren dat de ambtsperiode niet langer dan één jaar duurde, dat er twee magistraten (consuls) waren met evenveel *imperium* – 'nooit meer zal een enkel individu zoveel macht krijgen' – en dat zij aan het einde van hun ambtsjaar verantwoording af moesten leggen.⁷ De voortgaande veroveringen en terugkerende crises hadden tot gevolg dat het systeem af en toe moest worden bijgesteld, zoals uit de werken van Tacitus en Suetonius blijkt. Tijdens crises werd een enkele dictator aangesteld die deed denken aan de tiran van de Grieken, en als er op verscheidene fronten oorlog werd gevoerd, werden er ook wel eens meer dan twee consuls gekozen, van wie sommige militaire en andere burgerlijke bevoegdheden hadden. Op deze manier kreeg de administratieve machinerie van de republiek zijn bekende vorm: een lichaam van magistraten (de magistratuur), met de senaat (een groep *senes*, 'oude mannen') als adviesorgaan.⁸

gekozen ambt
 1) bevelen tot 1 jaar
 2) 2 magistraten
 3) verantw. afleggen

De vroegere koningen van Rome hadden hun *imperium* ontvangen van de goden toen de stad werd gesticht. Ze hadden dus de verantwoordelijkheid gekregen om namens hun volk op te treden. Daardoor was *imperium* een kwaliteit die 'behoorde' bij de persoon die de macht had, en het was daarom geaccepteerd dat hij die naar eigen inzicht gebruikte. Op hetzelfde moment was *imperium* ook de macht van Rome zelf, of althans van haar bevolking. *Imperium* was de kracht waarmee de *res publica* (de 'gemene zaak') gediend werd.⁹ Het was niet zozeer een abstract begrip van macht, eerder de macht tot het geven van bevelen; *imperium* betekent dan ook 'bevel, voorschrift'. Lang nadat de koningen waren afgezet, raadpleegden de magistraten nog steeds de goden (*auspicium*) over wat te doen. Op zijn eerste dag in het ambt stond een magistraat vroeg op om tot de goden te bidden en zich ervan te verzekeren dat hij de goddelijke instemming had voor het uitoefenen van zijn *imperium*. Hoewel er geen voorbeelden bekend zijn dat de goden deze weigerden, werd het ritueel noodzakelijk geacht.¹⁰

goden werden
 raadpleegd om
 de keur te zien
 niet de keuze

met *imperium*;

dictators
consuls
praetor
= rechter
zonder *imperium*
quaestor =
onderzoekers
tribunes
aediles
= orantur of lous
censors
= vaststellers w.v.
leger, de staat
had gphanbeld.

252

magistratuur

proletariërs (=
zij die alleen
kinderen produceren)

Na verloop van tijd ontstond er een splitsing in de magistratuur tussen magistraten met *imperium* en zonder. Dictators en consuls hadden *imperium*, net als de *praetors*, een nieuwe klasse van magistraten die in 366 v.C. werd ingesteld om de consuls de taak van de rechtspraak uit handen te nemen. Magistraten zonder *imperium* waren de *quaestors* (onderzoekers in rechts- en financiële zaken), de *tribunes* van de plebejers die de vergadering van de plebejers (de volksvergadering) moesten leiden, en de *aediles* die verantwoordelijk waren voor de bouw van de stad, het onderhoud van de wegen, mu- ten, aquaducten, enzovoort. Ten slotte waren daar nog de *censors*, 'van wie de functie meer te maken had met wat wij met census bedoelen dan wat wij met censor bedoe- len'. Het was één van hun taken om vast te stellen wie tegen de gedragsnormen van de staat had gehandeld en daarom geen openbaar ambt meer kon vervullen. Net als alle andere magistraten hadden zij het recht een speciale toga te dragen, en ook hadden zij het recht op *auspicia*, dat wil zeggen dat ze de goden mochten consulteren.¹¹

De Romeinse vorm van volksvertegenwoordiging was vrij ingewikkeld. Dat kon ook niet anders: in de tijd van de eerste keizer, Augustus (63 v.C.-14 n.C.), woonden er alleen al in Rome een miljoen mensen, en het rijk was van oost tot west bijna 5000 km lang (van de Kaspische Zee tot de Atlantische Oceaan), en van noord naar zuid 3000 km (van Engeland tot in de Sahara). Zelfs een man als Augustus, die zeer efficiënt was ingesteld, kon een dergelijk rijk niet in zijn eentje regeren.

Er waren naast de magistratuur nog vier politieke lichamen. De *comitia centuriata* werd ingesteld als een raad die de belangen van het leger moest verdedigen, maar in de loop van de tijd werd de hele bevolking erdoor vertegenwoordigd. Daartoe werd zij verdeeld in 193 afdelingen en werden mensen aan een *centuria* toegewezen op grond van hun landbezit. Deze 193 afdelingen waren verdeeld in vijf klassen; de bovenste *classis*, die van de grootgrondbezitters, bestond uit 70 *centuriae*, terwijl de onderste, die niet eens als *classis* werd geregistreerd, uit één *centuria* bestond en de mensen vertegenwoordigde die geen land hadden. Deze stonden bekend als de *proletarii* omdat zij geen bijdrage leverden aan de landbouw en alleen kinderen (*proles*) konden produce- ren.¹² Naast de *comitia centuriata* waren er de *comitia tributa* en het *concilium plebis*; hierin werd gestemd naar de stam waartoe de burger behoorde. Oorspronkelijk waren er slechts vier stammen, die alle in Rome gevestigd waren, maar dat aantal was in 241 v.C., toen het systeem definitief werd vastgelegd, uitgegroeid tot 35. In deze twee poli- tieke lichamen had grondbezit niet hetzelfde voordeel als in de *comitia centuriata*. Hier ging het meer om constitutioneel evenwicht: de *comitia centuriata* werd gedomi- neerd door de aristocratie van landbezitters, het *concilium plebis* was een vergadering van uitsluitend *plebs*, dat wil zeggen van gewone burgers, oorspronkelijk ingedeeld naar de wijken van de stad, en de *comitia tributa* was een vergadering van het hele volk. Deze volksvergaderingen waren machtig, maar ze waren toch afhankelijk van de magistraten, die bepaalden wat er besproken zou worden en die de verkiezingsdata vaststelden.¹³

Het vierde, uiterst belangrijke politieke lichaam was de senaat. In het begin kozen de consuls ieder jaar een nieuwe senaat. Toen de censurs in de 4e eeuw v.C. deze ver- antwoordelijkheid kregen, werden senatoren voor het leven benoemd, en hierdoor werd de senaat het enige onveranderlijke element van de staat. Bovendien waren de le-

Ideeën

den allemaal voormalige magistraten – ervaren, met goede connecties, en niet langer in concurrentie verwickeld voor het consulschap. Hierdoor won de senaat enorm aan prestige.¹⁴ In strikte zin was de rol van de senaat uitsluitend adviserend. Op ieder moment waren er wel 500 senatoren in Rome aanwezig, terwijl de rest in de provincie diende. De senaat kon alleen door de senior magistraat bijeengeroepen worden. Bij deze vergadering legde de consul de zaak voor waarvoor hij de senaat om advies wilde vragen. De senatoren gaven hem daarop antwoord in volgorde van de rangen die de senatoren al eerder hadden bekleed. Terwijl de tijd verstreek (de senaat mocht niet na zonsondergang vergaderen), gaven steeds jongere senatoren hun mening of gingen naast de sprekers zitten waarmee ze het eens waren. Dit waren de *pediarii*, de ‘voetsoldaten’ omdat zij ‘met hun voeten’ stemden. Aan het einde van de vergadering peilde de consul de stemming van de vergadering, en als er geen onenigheid was, vaardigde hij een *senatus consultum* uit, een eensluidend ‘senaatbesluit’.¹⁵ Was men het niet eens, dan werd er gestemd. In theorie was de mening van de senaat niet meer dan een advies, maar in de praktijk was het moeilijk voor de consul om zo’n *senatus consultum* naast zich neer te leggen. Consuls vervulden het ambt slechts één jaar en namen daarna gewoonlijk plaats in de senaat. Er waren er maar weinig die ruzie wilden maken met senatoren waar ze de rest van hun werkzame leven tussen zouden zitten. De senaat werd eerder dan de andere politieke lichamen op de hoogte gesteld van nieuwe wetgeving, en dat betekende vooral dat men toezicht had op de sterkte van het leger en zo feitelijk het buitenlands beleid vaststelde.¹⁶ En aangezien *imperium*, ‘macht’ én ‘rijk’, aanduidde hoe Rome zichzelf zag, droeg ook deze functie enorm bij aan het prestige van de senaat.

wetgeving via
senaat

253

Men zou kunnen beweren dat het Romeinse recht het invloedrijkste aspect van het Romeinse denken is geweest.¹⁷ De Grieken hebben nooit wetten gecodificeerd of een theorie over jurisprudentie geschreven; wat de Romeinen op dit gebied hebben gedaan is geheel en al hun eigen uitvinding geweest. Het Romeinse recht is de basis van heel veel recht zoals dat in westerse landen bestaat en maakt nog steeds deel uit van universitaire opleidingen rechten. Volgens de geschiedkundigen van de Franse school van de *Annales* is het feit dat zoveel Europese landen dezelfde juridische erfenis hadden, deels verantwoordelijk voor de opkomst van Europa als grootmacht vanaf de 12e eeuw.

Het recht werd door de Romeinen in 451-450 v.C. voor het eerst opgeschreven. Dit was de Wet der XII Tafelen of de Twaalf Tafelenwet waarin, net als in de Tien Geboden van de Hebreeërs, procedures en straffen waren vastgelegd. Nog tot in de tijd van Cicero (106-43 v.C.) moesten jongens op school deze wet uit hun hoofd leren. Tijdens de laatste periode van de Republiek (1e eeuw v.C.) werden rechtbanken voor misdaden die wij als zodanig zouden herkennen, geïnstalleerd; *iudices* werden aangesteld om de rechtszaak volgens een vast patroon voor te zitten. Hierdoor ontstonden nieuwe beroepen. Er kwamen ‘advocaten’ die namens de beschuldigde het woord voerden. In Rome kon iedere ‘heer’ dat doen: zijn opleiding in de retorica zou hem precies op een dergelijke taak hebben voorbereid. Advocaten werden geacht op te treden ten dienste van de gemeenschap (*pro bono*) en zowel Cicero als Plinius waren advocaat. Maar te-

gelijktijd ontstond er het beroep van rechtsspecialist, de eerste rechtsgeleerden. Tot dan toe was de rechtswetenschap het terrein geweest van de priesters of *pontifices*, maar terwijl Rome groeide en het leven steeds ingewikkelder werd (en omdat zoveel onenigheden niets met religie te maken hadden), werd specialisatie noodzakelijk. De juristen, zoals ze genoemd werden, schreven hun juridische opinies (inclusief weerleggingen) om senaatsbesluiten of keizerlijke bevelschriften aan te vechten of te ondersteunen. In het begin namen toonaangevende juristen één of twee 'pupillen' in dienst; dat was de basis van de latere rechtsscholen.¹⁸

Institutiones
(= leerboek recht)

254

Eén juridisch werk uit de Romeinse tijd is bijna geheel overgeleverd: de *Institutiones* van de jurist Gaius, een beknopt leerboek. Het is rond 150 n.C. geschreven en heeft lange tijd gediend als de inleiding in het Romeinse recht.¹⁹ Naast specifieke wetten (*leges*) staan er senaatsuitspraken in vermeld, keizerlijke besluiten en de mening van rechtsgeleerden, waaruit blijkt hoe de wetgeving zich uitbreidde. De wetten golden voor alle inwoners van heel het rijk.

Aan de basis van het Romeinse recht wordt het onderscheid bepaald door verschil in status. Dit wijkt nogal af van het moderne recht, waarin rijkdom, geslacht of herkomst door de rechters als irrelevant wordt beschouwd. In het Romeinse recht wordt onderscheid gemaakt tussen slaven en vrijen en werden verschillende maten van vrijheid onderkend: zij die onderworpen zijn aan iemand anders (meester, vader of echtgenoot) en zij die wettelijk onafhankelijk zijn maar onder toezicht staan (vrouwen en kinderen). Dat veroorzaakte wel complicaties: een vergrijp (*iniuria*) dat tegen een getrouwde vrouw was begaan, kende drie slachtoffers: de vrouw, haar vader als die nog in leven was en haar echtgenoot. Hoe hoger hun status, hoe ernstiger het vergrijp.²⁰

pater familias

De hoogste status en de meeste *dignitas* (waardigheid, verdienste) waren inherent aan de wettelijke macht van de vader, de *patria potestas* (de vaderlijke autoriteit). De Romeinse vader had absolute macht – de macht over leven en dood – over zijn hele familie. Dit is wat *pater familias* werkelijk betekent; alleen verwees *familias* niet naar 'familie' in de zin van verwanten, maar naar lijfeigenen of slaven (*familia* is 'slaaf'). Hij had de absolute macht over zijn wettige kinderen, ook de volwassenen, over zijn slaven en over zijn vrouw als zij in een vorm gehuwd waren waarin de vaderlijke macht (de *manus*, 'hand' van de vader) aan de echtgenoot was overgedragen (zie hierna). Zoals al zo vaak is opgemerkt, kan de Romeinse familie worden beschouwd als een staat in de staat. De autoriteit van de vader was absoluut en werd goed bewaakt. De staat liet het veroordelen en straffen van vrouwen en zoons die een misdaad hadden gepleegd, over aan de echtgenoot en vader.²¹

Zolang de vader nog leefde, kon niemand volledig onafhankelijk zijn, zeker niet in financiële en juridische zaken. Een volwassen zoon kon alleen bezit hebben door middel van een *peculium*, een soort vermogen waarvoor de vader garant stond, maar dat hij ieder moment kon herroepen. Die zoon kon magistraat zijn en zelfs consul, zolang zijn vader leefde viel hij onder de *patria potestas*. Maar de bevolkingsopbouw van Rome verstoortte de ideale werking van dit systeem. Bijna eenderde van alle kinderen had zijn vader verloren tegen de tijd dat ze tien jaar oud waren, en waren ze eenmaal 25, de leeftijd waarop ze gewoonlijk huwden, dan was tweederde al zelfstandig. Tegen de leeftijd van 41, de minimumleeftijd voor een consul, was nog maar 6 procent van de

Ideeën

emanciperen vaders in leven. Een vader kon overigens zijn zoon 'emanciperen', wat oorspronkelijk betekent dat hij van de *manus* werd bevrijd, maar dat schijnt niet gebruikelijk te zijn geweest.

huwelijk

Niet minder belangrijk was de juridische band tussen man en vrouw. De Romeinen hechtten er grote waarde aan dat mannen hun vrouwen onder de duim hielden, maar dat was mede afhankelijk van het soort huwelijk dat tussen hen gesloten was. Er waren drie vormen van echtverbinding. Bij twee daarvan werden oude ceremonies gebruikt. In de eerste offerde het nieuwe paar samen een brood van emerkoren ten overstaan van tien getuigen. In de andere ceremonie 'verkochte' de vader zijn dochter in aanwezigheid van vijf getuigen. In beide gevallen werd de vrouw van de heerschappij van de vader overgedragen aan die van de echtgenoot. Haar bezit werd van hem en ze viel onder zijn *manus*.²²

① emerkoren

② verkoop ad
vrouw

Wat voor vrouwen het voordeel van een dergelijke echtverbinding was, is moeilijk te zeggen, maar er was dan ook nog een derde mogelijkheid. Dat huwelijk werd door de Romeinen in hun onnavolgbare stijl een huwelijk 'uit gewoonte' genoemd. Het was voldoende als een man en een vrouw een jaar samenwoonden: zij kwam dan automatisch onder zijn heerschappij.²³ Maar als het paar drie nachten binnen een jaar apart sliep, kon het huwelijk ook weer als ontbonden worden beschouwd. In de praktijk konden mensen dus zonder veel omhaal en ook zonder instemming van hun partner trouwen en scheiden. Deze vormen van huwelijk hingen samen met de Romeinse ideeën over liefde en over gemeenschappelijk bezit, dat in de laatste vorm van echtverbinding niet bestond. Als een paar in aanwezigheid van getuigen gehuwd was, bezat de man alle bezittingen. Maar als het een huwelijk uit gewoonte was, dan bleven de eigendommen van de vrouw haar eigendom, ook in geval van scheiding.²⁴ Het is daarom dan ook niet verwonderlijk dat scheiden en hertrouwen in Rome heel gebruikelijk waren.

255

③ 1 jaar
samenwonen
(= huwelijk
uit gewoonte)

Het belang van het recht voor het welzijn van de Romeinse staat blijkt uit het feit dat besluiten ongeldig verklaard konden worden als niet de juiste procedures waren gevolgd. Zelfs keizerlijke besluiten konden niet ontsnappen aan de status van procederende tegenpartijen. Zo stond de wet, zoals Plinius opmerkte, boven de keizer en niet omgekeerd. Dit was een cruciale stap in de ontwikkeling van de westerse beschaving.

de wet stond
boven de keizer

We zouden kunnen zeggen dat het Romeinse recht zijn hoogtepunt bereikte in de Codex Justinianus, de wet van keizer Justinianus I (527-565), die ten grondslag heeft gelegen aan de Europese wetgevingen zoals die nu bestaan in Europa zelf maar ook in veel landen die ooit kolonies waren van Europese staten. De codex bestaat uit de *Institutiones* of basisprincipes, de *Digest*, een verzameling juridische geschriften, en de *Novellen*, de vernieuwingen die Justinianus zelf invoerde. Het werk is zo geredigeerd dat de ontwikkeling van ideeën en de namen van de verantwoordelijke wetgevers te volgen zijn, en aan de hand van dit werk kan dan ook achterhaald worden hoe het juridische denken zich in Rome heeft ontwikkeld. Het *Corpus Iuris Civilis*, zoals de codex ook wel wordt genoemd, bepaalde vooral het burgerlijk recht en de reikwijdte van recht en voorrecht van de kerk. In het West-Romeinse Rijk raakte de Codex vergeten, maar in het Oost-Romeinse Rijk (Byzantium) bleef het Romeinse recht nog lang ge-

Codex Justinianus
↓
Institutiones
Digest
Novellen

handhaafd; pas in de 12e eeuw werd dit klassieke element door het Westen herontdekt.

Rome was
de staat met
georganiseerd
onderwijs

256

Zoals we al zagen, maakte het recht ten tijde van Cicero deel uit van de schoolopleiding voor jongens. Onderwijs, en leren in het algemeen, was in Rome veel beter georganiseerd dan vóór die tijd in welk land dan ook. In Babylon stonden scholen en Griekenland kende zijn academies, en Alexandrië en Pergamum hadden hun bibliotheken met hun geleerden, maar in Rome was het onderwijs echt gestructureerd. Er was een uitgebreid systeem van scholen waar een gestandaardiseerd vakkenpakket gevolgd moest worden, en er waren openbare bibliotheken (29 voorzover we nu weten), een bloeiende handel in boeken en de eerste zakelijke uitgeverijen (waarvan we tenminste de boekhouding bezitten). In de wetenschap van de literaire kritiek deden zich nieuwe ontwikkelingen voor en er ontstond een nieuwe literaire vorm, de satire. Ook bloeide de handel in kunst en werden er tentoonstellingen georganiseerd; huizen werden versierd (vooral met mozaïeken) en er werden steeds grotere theaters gebouwd, ook midden in de steden in plaats van aan de rand (dankzij de uitvinding van specie en beton, zie hierna). Het leven van de geest, de wereld van ideeën, werd wijder verbreid en was beter georganiseerd dan ooit tevoren.

kernonderwijs-
programma
① Latijn

Aan de zoons van de elite die wilde dat hun jongens ooit bestuurders zouden worden, werd een standaard- of 'kernonderwijsprogramma' gegeven. Juist deze kern is er vermoedelijk verantwoordelijk voor geweest dat de Romeinse cultuur zich over West-Europa verspreidde.²⁵ Het eerste wat de jongens, tussen zeven en elf jaar oud, leerden, was Latijn. Bijna tweeduizend jaar lang heeft Latijn een heel bijzondere plaats in de geschiedenis van het Westen ingenomen. Het succes van het Romeinse Rijk betekende dat Latijn in een enorm gebied gesproken werd. Daarna werd de taal door de rooms-katholieke kerk aangepast en tot kerkelijke taal uitgeroepen, waardoor Latijn de *lingua franca* werd in kerkelijke aangelegenheden, maar ook in diplomatie en wetenschap. Omdat men van mening was dat het oude Griekenland en Rome de oorsprong vormden van alle beschaving van het Westen, werd beheersing van de taal beschouwd als teken van beschaving. Latijn, zo zei men, 'onderwees geestelijke scherpzinnigheid, het leerde een juist esthetisch gevoel, en het harde werken dat je ervoor moest doen, leerde hele generaties jongens de waarde van een enorme inspanning en liet hen hun vermogen tot concentreren ontwikkelen'.²⁶ 'Latiniteit', de cultuur van het Latijn, vertegenwoordigde 'orde, helderheid, netheid, precisie en bondigheid, terwijl de "volkstalen" slordig waren, onsamenvattend, niet erg verfijnd maar grof'.²⁷ Latijn was belangrijk, zij het niet op deze manier. Zoals we in volgende hoofdstukken nog zullen zien, speelde de taal een belangrijke rol in de kerk, het academisch leven en in de opkomst van het moderne Europa. Maar we moeten eerst de plaats van de taal in Rome nader bekijken.

In hoofdstuk 2 hebben we gekeken naar talen op het moment dat er een gescheiden ontwikkeling ging plaatsvinden tussen bewoners van de Nieuwe Wereld en die van de Oude. Met het ontstaan van het Latijn kunnen we die geschiedenis weer oppakken. Het werkelijk historische belang van het Latijn werd al in 1786 doorzien door een Engelse rechter die in India diende en daar een geweldige ontdekking deed.

Ideeën

Sir William Jones had Oosterse studies gevolgd voordat hij rechten ging studeren (wat in zijn tijd betekende dat hij Latijn leerde). Toen hij in 1785 in Calcutta was gearriveerd, begon hij Sanskriet te leren, de taal waarin de oude Indiase geschriften zijn geschreven. Na maanden studie hield hij een praatje voor het Aziatisch Genootschap van Bengalen en het idee dat hij toen naar voren bracht, kan beschouwd worden als het beginpunt van de historische taalwetenschap. De ontdekking van Jones was dat Sanskriet zowel wat betreft de wortel van werkwoorden als de grammatica niet wezenlijk verschilde van Grieks en Latijn. Ze leken zo sterk op elkaar, zei hij met overtuiging, dat ze wel een gemeenschappelijke oorsprong moesten hebben. Sinds die tijd zijn er duizenden onderzoeken gedaan naar de relaties tussen de talen – zowel de levende als de dode – van heel Eurazië en verder. Uit al dat onderzoek is gebleken dat er inderdaad een Euraziatische 'moedertaal' geweest is die nu Indo-Europees genoemd wordt. Deze taal werd gesproken door het volk dat de landbouw heeft uitgevonden, en met de verspreiding van de landbouw verspreidde zich ook de taal. Daarmee ontstond een gemeenschappelijke linguïstische basis voor de meeste talen van Europa en een deel van Azië.²⁸ In de hoofdstukken 2 en 29 van dit boek wordt dit onderwerp uitgebreid behandeld.

Het Italisch (dat is in te delen in de twee groepen Latijn-Faliskisch en Oskisch-Umbrisch) lijkt zo sterk op het Keltisch (Iers, Gaelic, Welsh, Cornish en Bretons) dat sommige geleerden denken dat de sprekers van een gemeenschappelijke taal, het Italo-Keltisch, niet eerder dan 1800 v.C. verschenen moeten zijn aan de middenloop van de Donau. Een deel van hen trok naar het zuiden de Balkan binnen en van daar om de Adriatische Zee naar Italië. Een ander deel ging naar het westen en bezette Gallië (Frankrijk) om daarna naar Spanje en Noord-Italië te trekken en naar de Britse Eilanden. Vergeleken met Grieks zijn grammatica en syntaxis van het Latijn archaischer en lijkt de taal dichter bij het oorspronkelijke Indo-Europees te staan. Dit is met name zichtbaar in het proces van verbuiging. In talen die gebruikmaken van verbuiging, blijkt de relatie tussen woorden uit de uitgangen, suffixen, die aan de stam worden toegevoegd. In het Latijn en andere talen worden om dezelfde grammaticale reden ook nog eens voorvoegsels, prefixen, gebruikt.²⁹

Deze Italisch sprekende nieuwkomers lijken het schiereiland in het 2e millennium v.C. in drie golven te hebben bereikt. De eerste groep sprak Proto-Latijn. Zij werden door de volgende golf al gauw westwaarts gedwongen, en hun taal bleef alleen gesproken worden door de Latini in het benedendal van de Tiber en als dialect rond Falerii en op Sicilië. De tweede golf vestigde zich in het berggebied van Midden-Italië, en hun taal ontwikkelde zich tot het Umbrisch in het noorden en tot het Oskisch dat verder naar het zuiden, rond Napels, door de stam van de Osken gesproken werd. (De Romeinen noemden hen de Samnieten, waarvan de voornaamste tak die van de Sabijnen was.³⁰) Tussen 1000 en 700 v.C. overspoelde de derde golf de Adriatische kust; deze immigranten spraken onder meer Venetiaans.

De oudste inscriptie in het Latijn staat, volgens Mason Hammond, op het sierplaatje van een mantelspeld, een *fibula*, die door enkele geleerden op 600 v.C. gedateerd wordt. De inscriptie is geschreven in Griekse letters en moet van rechts naar links worden gelezen. In Romeinse letters staat er: *Manios med fhesheked Numasioi*. In

Sir William Jones
↓
begin van historische taalwetenschap

257

verwantschap
Italisch - Keltisch

oudste Latijnse
schot

later Latijn zou dit zijn: *Manius me fecit Numasio*, 'Manius heeft mij voor Numasius gemaakt.'³¹ Uit de periode voor de 3e eeuw v.C. zijn maar weinig inscripties bekend; de Romeinen schreven toen blijkbaar maar weinig, of op vergankelijk materiaal. Het Latijn verspreidde zich in die tijd ook maar langzaam en bereikte het gebied van de Oskan in 200 v.C. en Apulië in het verre zuiden in de 1e eeuw v.C.³² Toch waren er nog grote gebieden in Italië waar Oskisch gesproken werd toen het Latijn in Spanje al heel gewoon was. Tot de oudste documenten in het Latijn waarvan we weten, horen het verdrag dat de Romeinse consul Spurius Cassius in 493 v.C. met de stam van de Latini sloot, en de hierboven al genoemde Twaalfartelenwet uit 451-450 v.C. In dit stadium waren lezen en schrijven echter nog zeer beperkt, anders zouden er zeker meer inscripties gevonden zijn.

In het algemeen zijn in de vroegste literaire overblijfselen het patroon en het ritme van de gesproken taal nog bewaard gebleven. Dat wil zeggen dat er wordt herhaald, of het nu in rijm of in ritme is, of allebei. Dat had zin aangezien verhalen of boodschappen dan makkelijker te onthouden zijn.³³ Het woord 'vers' in de betekenis van dichtregel komt van het Latijnse *versus* dat weer is afgeleid van *vertere*, 'omkeren'. Hiermee werd oorspronkelijk ploegen bedoeld waarbij men aan het einde van de ploegvoor omkeert om een nieuwe te trekken. Het woord werd in het verlengde daarvan ook gebruikt voor de rij planten die in de voor gezaaid was, en later voor een rij in het algemeen, waarna men echter weer 'omkeerde', een nieuwe regel begon, zoals de verzen die samen een gedicht, poëzie, vormen. Het woord 'vers' heeft dus alleen betrekking op de vorm, terwijl 'poëzie' naar vorm én inhoud verwijst.³⁴ Het woord 'poëzie' is overigens afgeleid van het Griekse *poetes*, 'maker, schrijver', waarmee oorspronkelijk iedere schrijver bedoeld werd. Wij stellen poëzie en proza tegenover elkaar als dichtkunst en vertelkunst. 'Proza' komt van het Latijn *prosa oratio*, 'directe taal' (dat wil zeggen zonder versiering als verzen).

Het Latijn leende naar verhouding erg veel woorden uit andere talen. Zo heeft het Latijn twee keer zoveel woorden van het Grieks geleend als het Grieks van talen uit het Midden-Oosten.³⁵ Dat geldt bijvoorbeeld voor kleuren, waarvoor het Grieks meer termen had dan het Latijn.³⁶ Vergeleken met Latijn heeft Grieks een werkwoordsvorm meer, een extra getal (naast enkel- en meervoud), een extra wijs en een extra tijd en twee keer zoveel partikels (onvervoegbare woordjes zoals voegwoorden en voorzetsels).³⁷ Het Latijn kent echter meer woorden voor verwantschap en maakt bijvoorbeeld onderscheid tussen verwanten uit de familie van de man en die uit de familie van de vrouw. En omdat er in Rome veel varkensvlees werd gegeten, kent het Latijn heel veel woorden die daarmee te maken hebben. Het Latijn heeft erg veel woorden op rechtskundig en militair terrein, maar de bestaansbasis van het rijk was de landbouw, en dat had veel invloed op de taal. Zo komt ons woord 'delirium', 'tijdelijke waanzin', van het Latijnse *deliriare*, 'gek zijn', wat afgeleid was van *de lire*, 'uit de ploegvoor komen'.³⁸ Ons woord 'calamiteit', een enorme ramp, komt van *calamitus*, hetgeen vermoedelijk op een plantenziekte duidt. De Romeinen zelf vonden niet dat hun Latijn dezelfde gracie had als het Grieks. Zij vonden hun taal geschikter voor retorica dan voor lyriek, en in zekere mate weerspiegelt dit hun visie dat mannelijkheid en waardigheid de persoonlijke karaktertrekken waren die er het meest toe deden. In

betekenis
old woorden
258

vers
poëzie
proza

het Latijn 'is [er] nauwelijks een spoor van gekunsteldheid of taalkundige verfijndheid' te vinden, volgens Oskar Weise in zijn *Charakteristik der Lateinische Sprache* uit 1891. Latijn in de mond van Romeinen was een gedisciplineerde taal, met talloze bijzinnen die afhingen van één vervoegd werkwoord, 'wat gezien kan worden als een militaire woordvolgorde waarin alle ondergeschikte zinnen naar het werkwoord kijken als soldaten naar hun officier'. Latijn is een concrete, specifieke taal die abstracties vermijdt. Klassiek Latijn was, volgens Joseph Farrell, een masculiene taal. 'We kennen veel meer vrouwen die in het Grieks schreven dan in het Latijn.'³⁹

De moderne talen bevatten natuurlijk heel veel Latijnse woorden, en met hun etymologie kunnen enkele Romeinse ideeën worden geïllustreerd. Zo komt ons woord 'tribunaal' (evenals 'tribune') van *tribunus*, de magistraat wiens titel is afgeleid van *tribus*, dat 'stam' en 'stamhoofd' betekent. 'Kandidaat' komt van *candidatus*, iemand die een functie als magistraat wilde vervullen; de oorsprong ligt in de witte toga (*candida*) die gedragen werd als men stemmen wilde vergaren.⁴⁰ Ons 'culmineren' is afgeleid van *culminare*, 'kronen, bekronen', wat weer is afgeleid van *culmus*, 'stro' dat verwijst naar dakbedekking. Een gewijd bouwwerk was een *fanum*, en dus was alle ongewijde grond voor dit gebouw *pro fanum*, waarvan ons 'profaan' is afgeleid.⁴¹ Het Latijn mag dan, vergeleken met Grieks, zijn tekortkomingen hebben gehad als poëtische taal, er kon net zoveel in worden uitgedrukt als in iedere andere taal.

De bloeiperiode van het klassieke Latijn, de zogenoemde 'gouden eeuw' (daarna kwamen nog een 'zilveren eeuw', een 'bronzen' en een 'ijzeren'), was de tijd van Augustus (dus rond het begin van onze jaartelling) toen Cicero zijn proza schreef en Vergilius zijn poëzie. Er werd daarna nog wel veel in het Latijn geschreven, maar het Romeinse Rijk had zijn hoogtepunt gehad. De taal in zijn zuivere vorm zou uiteindelijk een dode taal worden – dat wil zeggen, niet meer door een volk gesproken – maar inmiddels waren er allerlei dialecten in het rijk ontstaan die zich ontwikkelden tot de Romaanse talen. En het Latijn zelf werd zowel in geschreven als in gesproken vorm tot ver in de 17e eeuw, en in sommige delen van Europa nog langer, een internationale taal van de wetenschap, de diplomatie en de kerk.⁴² Naast dit klassieke Latijn van Cicero's elegantie en Vergilius' gracieuze eloquentie had zich echter ook een gesproken vulgair Latijn ontwikkeld dat door de gewone mensen werd gesproken. Toen Pompeji, een stad ten zuiden van Napels, in 79 n.C. begraven werd door een uitbarsting van de Vesuvius, werd het alledaagse leven in één keer vastgelegd. Opgravingen hebben onder meer *graffiti*, het Italiaanse woord voor opschriften op muren, blootgelegd die geschreven zijn in het alledaagse Latijn van de gewone man. Het zijn vaak nogal grove uitdrukkingen en vloeken tegen vijanden van de schrijver in een taal die ver afstaat van die van Cicero en Vergilius.⁴³

Latijn werd ook de taal van de kerk. Het christendom was in het oostelijke Middellandse-Zeegebied ontstaan onder Griekssprekenden; de eerste bisschoppen van Rome spraken allemaal Grieks.⁴⁴ De eerste missionarissen en de schrijvers van het Nieuwe Testament (de evangelies en de brieven) hadden het gewone (of *koine*) Grieks van de hellenistische wereld gebruikt. De eerste christenen in Rome spraken en schreven natuurlijk in het Latijn van de gewone man. Een literaire stijl vermeden ze doelbewust omdat die geïdentificeerd werd met het heidendom van de hogere klassen. Maar daar

etymologie

259

kerk = de bisschoppen waren Grieks

kwam verandering in. Toen het Romeinse Rijk zijn ondergang tegemoet ging en uiteindelijk viel, en de kerk enkele functies van het Rijk overnam (die in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden), nam het christendom het Latijn over – en juist mét de verfijningen van het literaire taalgebruik. Het beste voorbeeld hiervan is de Confessiones of Belijdenissen van de kerkvader Augustinus uit 397, waarin hij op intieme, verontschuldigende toon het verloop van zijn bekering tot het christendom uiteenzet.⁴⁵ Nog belangrijker voor de acceptatie van het Latijn in de rooms-katholieke kerk was de vertaling en bewerking van de bijbel (Biblia) door de kerkvader Hiëronymus tussen 380 en 404.⁴⁶ Deze uitvoering, de Vulgaat of Vulgata, omvatte naast het Oude en het Nieuwe Testament ook andere klassieke tradities – zoals satire en biografie – en zou eeuwenlang het standaardwerk voor de kerk zijn.⁴⁷

We keren terug naar het onderwijs voor Romeinse jongens. Het tweede stadium (na het leren van Latijn) volgden ze als ze twaalf tot vijftien jaar oud waren en bestond uit taal en literatuur. De belangrijkste tekst was de Aeneis van Vergilius (70-19 v.C.) De leerlingen lezen hardop voor en ontwikkelden hun vaardigheid in literaire kritiek door het becommentariëren van de grammatica en de beeldspraak, en het gebruik van de mythologie door de auteur. Als ze zestien waren, gingen ze over van literatuur op retorica, en om die zich eigen te maken bezochten ze lezingen.

Retorica heeft als retoriek tegenwoordig een minder goede naam. Volgens Simon Price 'hechten we meer waarde aan "oprechtheid" dan aan "gekunsteldheid" en door deze hedendaagse voorkeur hebben we moeite om zowel de Latijnse literatuur als die uit de Renaissance te waarderen. Zoals C.S. Lewis schreef: "Retoriek is de grootste hindernis tussen ons en onze voorvaders... Bijna al onze oudere poëzie werd geschreven en gelezen door mannen voor wie het onderscheid tussen poëzie en retorica, in zijn moderne vorm, geen enkele betekenis zou hebben."⁴⁸ Onderwijs in de retorica viel uiteen in twee vakken, suasoriae en controversiae. De suasoriae ('redevoeringen om raad te geven') waren ontwikkeld om de jongens te helpen argumenten op te stellen. Ze behandelden episodes uit het verleden, zoals: had Caesar het koningschap moeten aanvaarden? In de controversiae ('geschillen') kregen de jongens moeilijke juridische problemen voorgeschoteld. Price geeft een voorbeeld van een zoon die ruzie met zijn vader maakt en uit huis gezet wordt. Daarop gaat de jongen geneeskunde studeren. Als zijn vader later ziek wordt en zijn dokter hem niet kan helpen, wordt de zoon te hulp geroepen. Deze schrijft een medicijn voor, zijn vader drinkt het op en sterft. De zoon neemt nu zelf rustig iets van zijn medicijn en blijft gezond. Toch wordt hij aangeklaagd voor vadermoord. In de klas moeten de jongens zowel een verdediging formuleren als een beschuldiging.⁴⁹

Het onderwijssysteem schijnt gewerkt te hebben. De leraren hadden in ieder geval enkele voorrechten in Rome; volgens Michael Grant hadden de autoriteiten echter beter op moeten treden om een bepaalde standaard te handhaven. Vespasianus, van 69 tot 79 keizer, betaalde leraarschappen voor Griekse en Latijnse retorica. En ook buiten Rome werden leraren vrijgesteld van bepaalde burgerverplichtingen.⁵⁰

Augustinus
397

Hiëronymus
(380-404)
(Vulgaat)

260
Kernonderwijs
(2) taal +
literatuur
retorica

suasoriae
controversiae

Niet alle inwoners van Rome konden op enig moment lezen en schrijven, maar uit de gevonden graffiti en de brieven die gewone soldaten naar huis schreven, blijkt dat de vaardigheid niet was voorbehouden aan senatoren en politici.⁵¹ Veel dingen die met lezen en schrijven te maken hebben, bestonden echter nog niet, zoals de bril, de drukpers en grote aantallen bijbels.⁵² Geschat wordt wel dat niet meer dan 5 procent van de inwoners van het klassieke Athene kon lezen en schrijven, en niet meer dan 10 procent van de Romeinen ten tijde van Augustus.⁵³ Mogelijk zag men nog niet de voordelen van lezen en schrijven zoals wij die zien. Men had vaak een goed getraind geheugen en men kon lange stukken tekst foutloos opzeggen. Anderen hadden hieraan minder behoefte en luisterden liever; men had veel respect voor zo'n geweldig geheugen.⁵⁴ Mensen konden dus 'belezen' zijn (in de zin van 'boeken kennen') uit 'de tweede hand'.⁵⁵

geheugen!

Dat schrijven niet algemeen werd, had ook te maken met geld. In het klassieke Rome werd een boekrol gemaakt van vellen papyrus die aan elkaar werden geplakt. De rollen waren niet eenvoudig te hanteren, en met ganzenveer en inkt op een steeds langer wordende rol schrijven was erg moeilijk. Toch werden er ook kopieën gemaakt; Cicero was niet de enige die boeken naar zijn vriend Atticus stuurde die ze door zijn slaven liet overschrijven. Horatius noemt de gebroeders Sosius en concludeert dat hun handel in het uitgeven en verkopen van boeken winstgevend was, en zowel Quintilianus als Martialis noemen de uitgevers Tryphon en Arectus.⁵⁶ Of de handel winstgevend was, is echter maar de vraag. Volgens een schatting kostte een vel papyrus in de 1e eeuw n.C. omgerekend naar 1989 \$30 tot \$35 in Egypte waar het werd geproduceerd, en in andere landen nog veel meer. Martialis' eerste boek met epigrammen – ongeveer 700 verzen – kostte 20 *sestertii* (= 5 *denarii*), en zijn dertiende (276 verzen) was 4 *sestertii* (= 1 *denarius*). Om enig idee te geven van de waarde hiervan schreef Martialis zelf dat 'je een diner met kikkererwtten kon krijgen en een vrouw voor ieder één *as*'. Aangezien er 18 *assis* in een *denarius* gingen, kon je, in de woorden van John Barsby, '45 kikkererwtendiners plus 45 liefdesnachten krijgen voor de prijs van één exemplaar van Martialis' epigrammen. Het mag een wonder heten dat er nog een exemplaar van werd verkocht.'⁵⁷

261

kostprijs v.e.
boek in
Rome
cf. Martialis

Het meeste van wat geschreven werd, bestond natuurlijk niet uit epigrammen of filosofie. Schrijven was grotendeels functioneel en had te maken met het drijven van een boeren- of zakenbedrijf, boekhouding, brieven, enzovoort. Dit is wat William Harris 'handwerklidenschrift' noemt. Petronius laat de vrijgemaakte slaaf in de *Satyricon* het volgende zeggen over het vermogen om juridische taal te lezen: *Habet haec res panem* – 'Hier zit brood in.'⁵⁸ In de loop van de tijd kregen geschreven contracten meer status en in sommige steden werd het inleveren van contracten verplicht – dat ging zelfs zo ver dat wanneer een document werd achtergehouden, het ongeldig was. Ook was er een toename in het gebruik van een nieuw soort document voor het lenen van geld – het *chirographum*, een schuldbekentenis 'in eigen handschrift'.⁵⁹ En ten slotte moest de Romein in de laatste periode van de republiek enkele brieven schrijven om zijn stemrecht uit te kunnen oefenen.⁶⁰

schrijver was
verplicht om te
kunnen stemmen

Een andere maatstaf om de mate van lezen en schrijven aan af te kunnen meten, is het aantal openbare en particuliere bibliotheken. In het oude Athene bestond geen openbare bibliotheek, voorzover we weten, maar Pseudo-Plutarchus schrijft in zijn

bibliotheken.

pre-bibliotheek
v. Lycurgus

1ste bibliotheek
v. Pollio in
Rome

262
wofe kon lezen
en schrijven?

Vitae decem oratorum ('De levens van de tien redenaars') dat Lycurgus (ca. 390-324 v.C.) voorstelde om officiële kopieën van de toneelstukken die op grote festivals werden opgevoerd, op te slaan in het openbare archief. De basis van de bibliotheek kan op een dergelijke manier zijn gelegd.⁶⁴ De eerste openbare bibliotheek in Rome waar we van weten, is die welke in 39 v.C. door Asinius Pollio werd geopend. Eerder had Caesar opdracht gegeven voor de bouw van een bibliotheek, maar die is nooit uitgevoerd. Toen Rome viel, waren er alleen al in de stad 29 openbare bibliotheken.⁶² Ook weten we van een bibliotheek in Comum (Como) die door Plinius betaald was, en in Ephesus (Efeze), Pergamum en Ulpia.⁶³ De elite had natuurlijk eigen, particuliere verzamelingen boeken – in de brieven van Cicero is herhaaldelijk sprake van boeken die hij van vrienden wil lenen. Van tijd tot tijd bezocht hij de bibliotheek van Lucullus, waarbij hij bij één gelegenheid opmerkt dat Cato er al was.⁶⁴ In 1752 werd bij een opgraving van Herculaneum een particuliere bibliotheek van 1800 boekrollen ontdekt.⁶⁵ Ten slotte moeten we wat betreft het kunnen lezen en schrijven wijzen op de uiteenlopende achtergrond van de Romeinse schrijvers. Terentius was een voormalige slaaf uit Afrika; Cato behoorde tot de aristocratie, terwijl Horatius de zoon van een bevrijde slaaf uit Venesia in het zuidoosten van Italië was. De dichter Statius was de zoon van een schoolmeester. Een andere aanwijzing is dat de bureaucrativering van het leger snel toenam,⁶⁶ dat er in Rome minstens één boek in een oplage van 1000 exemplaren werd geproduceerd,⁶⁷ en dat zelfs in graffiti verwezen werd naar werken van Vergilius.⁶⁸ (Hij had als de beroemdste schrijver van Rome een grote aantrekkingskracht op de graffiti-kunstenaars, ook al omdat hij nooit een militaire of politieke positie had bekleed; hij was dus een gewone burger, net als zij.) Misschien waren er in de stad wel tienduizenden die konden lezen en schrijven en bloeide er voor de eerste keer in de geschiedenis iets op wat we een literaire cultuur kunnen noemen.⁶⁹ De mondelinge vertelcultuur bleef voor de meeste mensen echter gewoon bestaan. Op de markt declameerden mensen nog steeds gedichten of vertelden verhalen uit hun hoofd.⁷⁰

Schrijvers konden min of meer schrijven wat ze wilden. De Twaalfafelenwet verbood smaad en Augustus, die zich op zich weinig aantrok van smaadschriften die tegen hem waren gericht, maakte het ondertekenen ervan tot een misdrijf. Maar schrijvers stonden wel onder sociale druk. Met name de senaat was een hechte eenheid, en Simon Price verhaalt dat toen Ovidius naar de Zwarte-Zeekust werd verbannen omdat hij had geschreven over de seksuele gewoonten van een kleindochter van de keizer, hij dat een harde straf vond omdat anderen, die hoger op de sociale ladder stonden, hetzelfde gedaan hadden en niet waren gestraft.⁷¹ In het algemeen was schrijven een 'urbane' aangelegenheid en 'urbane' waarden (dat wil zeggen: hoffelijkheid) werden in Rome gewaardeerd.⁷² Tegelijkertijd beschouwden de Romeinen zichzelf als *actieve* mensen die vochten, dingen vastlegden, dingen *deden*. Dit brengt ons terug naar de *utilitas*, de 'bruikbaarheid', die in de geest van de Romeinen tegengesteld was aan *voluptas*, 'genot'. Lezen werd dan ook alleen als nuttig beschouwd als het leidde tot schrijven, 'en vooral als het geschrevene *moreel* bruikbaar bleek te zijn'.

Wat dit betreft vormde de dichtkunst een probleem. Iedereen was het erover eens dat veel poëzie erg mooi was – vooral de oude Griekse poëzie. Maar op hetzelfde moment waren hele dichtwerken onmiskenbaar frivol. Horatius moest beide kanten

verdedigen. 'Dichters willen nuttig zijn of genoeg schenken, of dingen zeggen die tegelijkertijd zowel genoeglijk zijn als nuttig voor het leven... De dichter die het nuttige (*utile*) met het aangename (*dulce*) weet te verenigen, is bij iedereen geliefd door te plezieren en op hetzelfde moment de lezer te adviseren.'⁷³ Maar de Romeinen geloofden net als de Grieken dat dichters op één of andere manier bijzonder waren en gebruikten voor hen de term *vatis*, 'zieners, profeten'.

de dichter =
ziener

Zoals we hebben gezien, waren het de Romeinen die het begrip 'klassiek' hebben bedacht, het idee dat dat wat in vroeger tijden (en dan met name door de oude Grieken) gedacht, gezegd en geschreven is, de moeite van het bewaren waard is. Dit idee was nauw verbonden met het ontstaan van wetenschap dat zo kenmerkend was voor het leven in Rome.

Ons woord 'school' is afgeleid van het middeleeuwse gebruik om, in navolging van de geleerden in de bibliotheek van Alexandrië, commentaar en kritische opmerkingen in de kantlijn naast de tekst te zetten – de *scholia*. Oorspronkelijk betekent het woord echter 'ontspanning, vrije tijd'; kennis vergaren en vermeerderen werd dus niet als beroep beschouwd. In Alexandrië werden alle teksten geschreven op boekrollen van papyrus, gemaakt van het riet dat overal in de Nijldelta groeit. De vezels werden in twee haaks op elkaar staande lagen tegen elkaar geperst zodat vellen ontstonden die tot een rol aan elkaar werden geplakt. Het eerste vel werd *protocol* genoemd, het laatste *eschatocol*. Van een gemiddeld blad was van links naar rechts 20 tot 25 cm beschikbaar om op te schrijven, en van boven naar beneden pasten er 25 tot 45 regels op. In tijden van schaarste, als de Egyptische regering de export van papyrus beperkte om de productie van boeken te controleren, werden dierenhuiden gebruikt. Vooral in Pergamum werd al in de 2e eeuw v.C. geweldig perkament gemaakt, dat er dan ook naar is genoemd.⁷⁴ Papyrus werd meestal aan slechts één kant beschreven. Dat kwam deels omdat schrijvers alleen met de richting van de vezel mee wilden schrijven, deels omdat dat wat op de achterkant van de rol werd aangebracht, binnen heel korte tijd weggesleten was. Een boekrol werd tijdens het lezen langzaam aan één kant afgerold en tegelijkertijd aan de andere kant opgerold. Had de lezer het boek uit, dan was de rol verkeerdt opgerold voor de volgende lezer. Sommige boekrollen waren wel tien meter lang, en herhaaldelijk op- en afrollen bekortte het leven van een boekrol aanmerkelijk. Dit ongemak van de lengte en het verkeerdt oprollen betekende weer dat wanneer een schrijver besloot een ander te citeren, hij dat liever uit zijn hoofd deed dan de desbetreffende rol open te rollen. Het kopiëren van een tekst was een moeilijker proces dan het op het eerste gezicht lijkt omdat leestekens zo goed als geheel of helemaal ontbraken. Zo werd vaak geen spatie tussen woorden gebruikt; dat zou pas in onze Middeleeuwen systematisch gaan gebeuren. In dramatische teksten was niet altijd direct duidelijk wie wat zei; voor de regel waar de andere persoon het woord nam, stond een horizontaal streepje, maar dat sleet in de loop der jaren makkelijk weg. En de namen van de figuren werden na het begin wel eens helemaal weggelaten.⁷⁵ De onnauwkeurigheid en verwarring die hierdoor werden veroorzaakt, leidden tot het ontstaan van wetenschap, het 'weten, kennen' van de tekst.

het woord
= school
263

papyrus

boekrollen

ontstaan van
wetenschap

Een andere grondslag van het ontstaan van wetenschap was dat de bibliothecarissen

De verklaring
v. ontstaan
v. wetenschap

264

van het Museion in Alexandrië zich ten doel hadden gesteld een complete bibliotheek van alle Griekse boeken samen te stellen, en tijdens dit werk viel het hun op dat tussen verschillende kopieën van hetzelfde werk grote verschillen konden bestaan. Er was dan ook behoefte aan een aantal hulpmiddelen die eveneens bijdroegen aan het ontstaan van wetenschap. De eerste beslissing op dit gebied was dat er een standaardtekst moest komen van de werken die door het belezen publiek gelezen werden. De volgende stap was dat boeken van Attica uit de 5e eeuw v.C., die nog in archaïsch Grieks geschreven waren, in moderner Grieks werden overgezet. Tot 403 v.C. was in Athene het archaïsche alfabet in gebruik geweest: de letter epsilon werd voor drie klinkers gebruikt, epsilon, epsilon-jota en êta (e-ei-è), en de omicron voor omicron, omicron-jota en omega (ò-oi-o).⁷⁶ De derde stap was de uitvinding van een systeem van accentuering dat aan het idee van leestekens voorafging. Dan werd als vierde stap het commentaar geïntroduceerd, een apart boek waarin de tekortkomingen in de klassieke tekst werden opgesomd. Eerst werd een set kritische tekens ingevoerd die in de kantlijn naast de tekst gezet werden en waarmee de lezer werd verwezen naar de juiste plaats in het commentaar (deze zouden zich ontwikkelen tot de *scholia*). Het belangrijkste kritische teken was de *obelos*, een horizontale streep links van een regel om aan te duiden dat de regel om een of andere reden niet goed was. Andere tekens waren de *diple* (>), die duidde op iets opmerkelijks in de inhoud of het taalgebruik van de tekst, de *antisigma* (⊃), om aan te geven dat de juiste volgorde van de regels verstoord geraakt is, en de *asteriskos* (※), die aangeeft dat een passage incorrect ergens anders herhaald is.⁷⁷

In Rome werd deze kritische methode van de bibliothecarissen van Alexandrië overgenomen door Lucius Aelius Stilo, die rond 100 v.C. werkte en onder andere een lijst samenstelde van toneelstukken uit het oude Griekenland en het vroege Rome die hij authentiek achtte. Zijn belangstelling ging verder dan authenticiteit alleen, maar zijn benadering en oordeel, overgenomen door zijn leerling Varro (116-27 v.C.), hebben voor een deel bepaald welke klassieken aan ons zijn overgeleverd. Na dit werk waren Romeinse schrijvers als Seneca en Quintilianus zich er altijd van bewust dat teksten verkeerd konden worden overgeschreven; daarom vergeleken zij dikwijls verschillende versies van dezelfde tekst.

Het verval van het Romeinse Rijk en de afnemende productie van boeken betekenden een bedreiging voor de klassieken. Er kwamen echter twee vormen van teksten tot ontwikkeling waardoor zij niet zouden verdwijnen, het *epitome* en het *compendium*. Het *epitome* is een uittreksel of, beter nog, een 'verkorte versie' van een boek waarin de essentie stond en die dikwijls met andere epitomes samen in een apart boek, het *compendium*, werd gepubliceerd. Er gingen daarbij natuurlijk heel veel details verloren, en de mannen die de compendia samenstelden, moesten tussen verschillende versies van hetzelfde werk kiezen en dus kritisch oordelen. Behalve compendia publiceerden de Romeinen ook veel *commentaren*; daaruit is af te leiden welke versies van welke klassieken waar en wanneer precies beschikbaar waren.⁷⁸

Het was in deze periode van verval dat wetenschap en literatuur samenkwamen en minstens drie series boekwerken werden samengesteld die een enorme invloed zouden krijgen, niet alleen in Rome, maar in de Middeleeuwen in heel West-Europa. De eerste reeks bestond uit een elementair handboek grammatica, de *Ars minor*, en een

Ideeën

epitome

compendium

grammatica voor gevorderden, de *Ars maior*, van de hand van grammaticus Aelius Donatus, die samen met de *Instutiones grammaticae* van Priscianus het standaardleerboek voor het Latijn zouden blijven. De tweede was *De compendiosa doctrina* van Nonius Marcellus, een opmerkelijk woordenboek omdat het veel citaten bevat uit werken die verloren zijn gegaan. En de derde was *De nuptiis Mercurii*, een allegorische verhandeling over de zeven *artes liberales*. Deze 'zeven kunsten' werden geschikt geacht om te onderwijzen aan een heer van Rome en werden voor het eerst door Varro onder invloed van Posidonius (ca. 135-115 v.C.) op een rij gezet. Varro stelde een invloedrijke encyclopedie samen, de *Disciplinae* (negen boeken), waarin hij negen artes onderscheidde: grammatica, retorica, logica, wiskunde, meetkunde, astronomie, muziektheorie, geneeskunde en architectuur. Latere schrijvers hebben de laatste twee weggelaten.⁷⁹ Aan het einde van de 1e eeuw n.C. was het onderwijs in Rome min of meer gestandaardiseerd rond deze zeven wetenschappen, en ze zouden de basis vormen van het middeleeuwse onderwijs. Hierbij werden ze in twee groepen gesplitst, het meer elementair geachte *trivium* (grammatica, retorica en logica) en het *quadrivium* (wiskunde, meetkunde, astronomie en muziek). Zoals we later nog zullen zien, zou dit systeem ook de basis vormen voor het moderne onderwijssysteem en rechtstreeks leiden tot het ontstaan van het Westen.⁸⁰

265

Een andere belangrijke vernieuwing van Rome die grote invloed had op onderwijs en wetenschap was het verdwijnen van de boekrol en de opkomst van de codex, een proces dat geleidelijk tussen de 2e en 4e eeuw plaatsvond. Voor de boekrol was altijd al een alternatief geweest – het met was bedekte schrijftablet. De hierop geschreven tekst kon worden weggeveest, wat het tablet erg handig maakte voor tijdelijk gebruik: onderwijs, brieven, ruwe aantekeningen. De Romeinen gingen ze echter ook als juridische documenten gebruiken om ze daarna te vervangen door vellen perkament waarvan er een aantal met een riempje of gesp aan elkaar gebonden werden.⁸¹ Martialis is, voorzover we weten, de eerste schrijver die melding maakt van literaire werken die in de vorm van codices werden uitgegeven (in een gedicht uit de jaren 80 n.C.), maar in die tijd werd deze methode niet algemeen overgenomen. Het gebruik nam in de 2e eeuw toe, maar werd in de 4e eeuw pas echt populair, althans voor niet-godsdienstige werken. De reden daarvoor ligt voor de hand. Papyrusrollen zijn niet direct teer, maar de tekst sleet door gebruik snel en de rol was na drie eeuwen vermoedelijk onbruikbaar. Als de overgang naar de codex niet had plaatsgevonden, zouden veel klassieke teksten definitief verloren zijn gegaan. Codexen waren minder omvangrijk dan rollen; de pagina's konden genummerd worden, waardoor citaten veel makkelijker te vinden waren; er ontstond door gebruik minder slijtage; en misschien waren ze ook nog wel goedkoper te produceren.

codex

Maar we moeten waarschijnlijk vooral de kerk danken voor de codex. In de 2e eeuw waren niet-godsdienstige werken in een codex nog een zeldzaamheid, maar dat gold niet voor christelijke literatuur. Een oorzaak zou kunnen zijn dat de christenen zich van niet-christenen wilden onderscheiden, of dat codexen goedkoper waren dan papyrusrollen. Maar vermoedelijk was de codex om heel andere redenen onder de christenen populair: dankzij de vorm – genummerde pagina's en een inhoudsopgave – was

het veel moeilijker om vervalsingen in de tekst aan te brengen. Voor een jonge religie, waarin zorgvuldigheid en de autoriteit van de tekst erg belangrijk waren, zouden de voordelen van de codexvorm aanmerkelijk zijn.⁸²

Het zijn de Grieken geweest die de voornaamste literaire vormen introduceerden – epiek, geschiedenis, komedie, filosofie, tragedie, pastorale, lyriek, redenaarskunst en didactiek. De Romeinse klassieke schrijvers voegden hier nog slechts twee vormen aan toe: de liefdespoëzie en de satire. Het was niet ongebruikelijk dat Romeinse schrijvers de Grieken nadeden – imitatio was, naast variatio, een legitieme literaire vorm.

Cicero (106-43 v.C.) was de belangrijkste Romeinse schrijver die werkte op de wijze van de Griekse cultuur.⁸³ Naast zijn meesterlijke redevoeringen (er zijn er 57 van de ca. 105 bewaard gebleven) schreef hij voornamelijk brieven en verhandelingen over verschillende aspecten van de Griekse cultuur en filosofie. Zijn *De natura deorum* ('Over de aard van de goden') en *De officiis* ('Over de plichten') behoren tot de belangrijkste bronnen over het Griekse religieuze en ethische denken. Zijn werken, die nog net zozeer gelezen worden vanwege hun verfijnde stijl als vanwege de filosofische inhoud, waren zo belangrijk dat hij van degenen die hebben bijgedragen aan de intellectuele ontwikkeling van de westerse culturele traditie, alleen Aristoteles als zijn meerdere hoeft te erkennen.⁸⁴

Cicero kwam uit een gegoede familie. Hij werd onderwezen als jurist en benoemd tot augur: hij moest de toekomst voorspellen en voortekenen interpreteren. In zijn werk zijn weinig echt originele gedachten te vinden, maar zijn stijl en elegantie zijn onovertroffen: 'Eeuw na eeuw werd zijn filosofische grammatica uit deze werken onderwezen, en nog steeds zijn ze waardevol.'⁸⁵ Het Romeinse stoïcisme, de invloedrijkste filosofie uit Cicero's tijd, en zijn eigen visie waren niet zozeer filosofie in de zin van de Grieken en geen fundamentele verkenning van de metafysica, maar meer een praktisch, eclectische zedenleer die in Rome op drie terreinen invloed had. Het eerste was het christendom dat de leer deels overlapte, niet zozeer in de geschriften van Cicero zelf maar meer in die van Seneca die later vaak werd vergeleken met Hiëronymus. De overeenkomst speelde in ieder geval een rol bij de bekering van veel Romeinen tot het christendom. Het tweede terrein betrof het recht. Een van de ideeën van de stoïcisme was dat de mens moest leven volgens de natuur en 'natuur kende een reeks wetten waarvan de filosoof een glimpje op kon vangen'.⁸⁶ Zo ontstond het concept van de 'natuurwet' die in het Europese denken een lange geschiedenis zou krijgen. En ten slotte hadden de ideeën van het stoïcisme over 'de broederschap van de mens' in Rome grote gevolgen voor de behandeling van slaven.

Volgens Cicero was 'de echte wet redelijk, juist en natuurlijk... Er zal geen wet zijn in Rome en een andere in Athene, of één nu en één later...' (*De republica*, III, 33). Hij hechtte het grootste belang aan harmonie tussen de klassen van de samenleving, aan samenwerking tussen Senaat en de niet-senatoren van de middenklasse. Hij was, in de woorden van Michael Grant, een 'middle-of-the-road' man: 'Hij was tegen de twee tirannieën reactie en revolutie, en zo gauw één daarvan dreigde, stond hij aan de andere kant.'⁸⁷ En hij was een liberaal. 'Hij is zeker de grootste voorvader van die hele liberale traditie van het westerse leven.'

Ideeën

Romeinse
{ Liefdespoëzie
} satire
Cicero

Cicero was ook de grondlegger van *humanitas*. Volgens hem 'verenigt de deugd de mens met God', en hieruit volgt dat alle menselijke wezens, hoe nederig ook, iets moeten betekenen, en dat deze band 'mens met mens verenigt, ongeacht stand, ras of klasse'.⁸⁸ Met *humanitas* bedoelde hij niet alleen de mensheid, menselijkheid of humanisme, maar ook rekening houden met anderen, tolerantie, de *artes liberales*, onderwijs. In zijn vertalingen van Griekse werken gebruikte hij de op dit terrein beperktere woordenschat van het Latijn om grote Griekse ideeën uit te dragen en vond hij onderwijl nog termen uit als *qualitas* en *quantitas*. De invloed van Cicero op Europese ideeën 'overstijgt in hoge mate die van enige andere prozaschrijver in welke taal dan ook'. Paus Gregorius I de Grote (ca. 540-604) zei zelfs dat hij wilde dat hij Cicero's werken kon vernietigen aangezien 'zij de aandacht van de mens afleiden van de Schrift'.⁸⁹ Hoewel hij geen deel uitmaakte van de groep die Caesar vermoordde, stemde Cicero in met die daad, maar hij beschouwde de tirannie van Augustus die op de moord volgde, als nog veel erger en liet dat ook merken. Daarom werd hij in 43 n.C. zelf vermoord. (Hij zat te lezen in *Medea* van Euripides toen de moordenaars binnenkwamen.)

Vergilius (ca. 70-19 v.C.) is wel de grootste dichter van de tijd van Augustus genoemd. Zijn *Bucolica* ('Herdersleven') en *Georgica* ('Landleven') vormden de opmaat tot zijn meesterlijke epos *Aeneis*, de Romeinse tegenhanger van de sagen van Homerus, waarin Augustus optreedt, vermomd als de held Aeneas. Toevallig beweerde de familie der Julii, waartoe zowel Caesar als Augustus behoorden, af te stammen van Iulius, een zoon van Aeneas die een rol speelde in de *Ilias*. Het heldendicht van Vergilius is dan ook typisch homerisch, in die zin dat Aeneas over de Middellandse Zee zwerft van Troje tot de Tiber, zoals Odysseus in de *Odyssee* rondzwierf, en in de tweede helft van het werk in Italië grote veldslagen levert die doen denken aan die in de *Ilias*.⁹⁰ Maar het werk vertoont niet alleen parallellen met Homerus' werken, het is ook een sleutelwerk: Aeneas is Augustus, en het boek is ook een verhoog over de aard van macht. Een centraal thema is *pietas*, dat twee betekenissen heeft: de Romeinse opvatting van verplichting – ten aanzien van ouders, van de staat, van de goden – en meelij, maar niet in de conventionele of hedendaagse zin van het woord. Aeneas voelt medelijden voor andere figuren, voor zijn vrouw Dido en voor zijn vijand Turnus, maar hij verlaat de eerste en doodt de tweede. Dit is Vergilius' commentaar op oorlog: hij vernietigt hen die we liefhebben evengoed als hen die we haten. De afloop is geen idealisering van Rome of de keizerlijke macht, maar is dubbelzinnig. De *humanitas* van Vergilius is dezelfde als die van Cicero: net zo menslievend en net zo meelevend.

Zo'n tweeduizend jaar geleden verschoven de centra van beschaving en van macht in het Middellandse-Zeegebied van oost naar west, en het is niet verrassend dat allerlei andere aspecten van de cultuur, zoals de geneeskunde, volgden. Claudius Galenus besloot toen hij zestien jaar oud was dat hij arts wilde worden. Hij was in 129 n.C. geboren in Pergamum en leerde eerst wiskunde en filosofie voordat hij zich op de medicijnen richtte. Hiervoor reisde hij naar Smyrna (het huidige Izmir in Turkije), Corinthe en Alexandrië. Hij keerde naar Pergamum terug en werd daar arts van de gladiatoren, maar uiteindelijk vestigde hij zich toch in het centrum van de macht, in Rome, waar

humanitas

267

Vergilius

pietas

geneeskunde

hij als arts populair werd onder de rijken en beroemden, onder wie de keizers Marcus Aurelius, Commodus en Septimius Severus. Hij stierf in ca. 210. De werken die van hem bewaard gebleven zijn, beslaan negentien delen in de standaarduitgave uit de 19e eeuw, en deze omvang bevestigt zijn overheersende positie in de oude wereld: zijn enige rivaal was Hippocrates. Zijn invloed strekte zich tot in de moderne tijd uit.⁹¹

Er is van Galenus terecht opgemerkt dat hij meer geïnteresseerd was in de ziekte dan in de patiënt, 'de laatste beschouwend als een manier om de eerste te begrijpen'. Van Hippocrates nam hij het idee van de vier humeuren over, het idee dat de vier basiselementen van het menselijk lichaam slijm, bloed, gele gal en zwarte gal zijn, en dat die zijn terug te brengen tot fundamentele kwaliteiten als heet en koud, en nat en droog. Galenus verfijnde dit systeem echter en stelde dat deze vier humeuren op verschillende wijzen met elkaar reageren en zo de weefsels vormen van de organen, die op hun beurt samen het lichaam vormen. Een ziekte ontstaat als deze vier 'humeuren' uit evenwicht zijn of als de weefsels binnen een bepaald orgaan onevenwichtig zijn; één van zijn belangrijkste vernieuwingen was nu om ziekte in een bepaald orgaan te lokaliseren. Zo werd algemene koorts veroorzaakt door rottende humeuren in het lichaam, een proces dat warmte veroorzaakt, terwijl een ziekte op een specifieke plaats veroorzaakt werd door rottende humeuren in een bepaald orgaan, dat leidde tot een gezwel, harde plek of pijn.⁹² Bij het stellen van de diagnose bestudeerde Galenus vooral de hartslag en de urine, maar ook keek hij naar veranderingen in de houding en ademhaling van de patiënt, en naar 'de aard van de bovenste en de onderste secreties' en de aanwezigheid of afwezigheid van hoofdpijn.

Hij beseftte hoe belangrijk de anatomie was, maar legde zich erbij neer dat het opensnijden van mensen in zijn tijd niet meer mogelijk was. Hij drong er bij zijn leerlingen dan ook op aan op te letten of zich ooit een mogelijkheid voordeed om een lijk te observeren, bijvoorbeeld als een graf geopend werd of op de plaats waar zich een ongeluk voordeed, en hij raadde hen aan Alexandrië te bezoeken 'waar het skelet nog steeds rechtstreeks kon worden bestudeerd'.⁹³ Maar hij moest bekennen dat zijn leerlingen zich meestal moesten behelpen met de anatomie van dieren, en dan vooral van de beesten die op mensen leken. Hij ontleedde zelf verscheidene dieren, waaronder een Barbarijse aap of makaak, een apensoort uit Noord-Afrika en Gibraltar. Hierbij bouwde hij voort op Plato's idee van de 'tripartiete ziel': de hersenen waren de zetel van de rationele kwaliteiten en het vertrekpunt van de zenuwen, het hart was de zetel van de hartstocht en het vertrekpunt van de slagaderen die slagaderlijk bloed door heel het lichaam transporteerden, en de lever was de zetel van de trek of lust en het vertrekpunt van de aderen die het lichaam versterken met aderlijk bloed. Voedsel dat in de maag terecht komt, wordt omgezet in sap (*chyle*), deels omdat het 'gekookt' wordt door de lichaamswarmte, en dan via de maagwand geabsorbeerd door de aderen die het naar de lever brengen. Daar wordt het fijner gemaakt en gekookt en omgezet in aderlijk bloed dat het voedsel vormt voor de organen. Aderlijk bloed komt ook in het hart om dat te voeden, maar in het hart komt ook slagaderlijk bloed van de longen. Dit bloed schenkt leven en wordt ook naar alle organen getransporteerd. Net als de andere organen ontvangen ook de hersenen aderlijk bloed. Hier maakte Galenus een vergissing door te veronderstellen dat dit bloed in de *rete mirabile* terechtkwam,

een fijn netwerk van slagaders dat hij had aangetroffen tijdens het ontleden van hoefdieren en waarvan hij dacht dat het ook bij de mens bestond. In dit netwerk zou slagaderlijk bloed 'tot de allerfijnste graad' van essentie of lucht worden verkleind, de lucht van de psyche die door de zenuwen naar alle delen van het lichaam vervoerd werd, en verantwoordelijk was voor gevoelssensaties en motorische functies.⁹⁴

Het systeem van Galenus is veel verfijnder en uitgebreider dan we hier kunnen uitleggen, maar nu blijkt wel ongeveer hoe hij dacht. En zijn gedachten zouden gedurende de hele Middeleeuwen het medisch denken domineren tot aan de vroeg-moderne tijd. Bovendien was het deels gebaseerd op één van zijn andere ideeën. Hij was geen christen, maar Galenus geloofde wel in teleologie, waardoor zowel christenen als moslims zich tot zijn gedachtegoed voelden aangetrokken. Hij kwam, op basis van *Timaeus* van Plato en *De partibus animalium* ('Over de lichaamsdelen van dieren') tot de conclusie dat er een 'intelligent ontwerp' ten grondslag lag aan mens en dier, en in zijn verhandelingen prees hij de 'wijzheid en voorzienigheid' van de Demiurg, de Wereldbouwer of Schepper, een notie die hij duidelijk van Plato had overgenomen. Galenus dacht dat de bouw van het menselijk lichaam perfect was aangepast aan zijn functies, 'niet in staat om zelfs maar in de verbeelding verbeterd te worden'.⁹⁵ Dit was de grondslag van een natuurtheologie, een theorie over god of goden die gebaseerd was op aanwijzingen uit de natuur.

269

Utilitas, de bruikbaarheid, het nut, de niet-sentimentele aard van Rome en de trots op wat de stad had bereikt, had grote invloed op innovaties in de beeldende kunst. In Griekenland waren de gebeeldhouwde portretten al veel realistischer dan daarvoor, maar ze waren tot zekere hoogte nog steeds geïdealiseerd. Niet in Rome. De keizer wenste dan wel dat van zijn beeltenis de waardigheid van zijn ambt af zou stralen, voor anderen gold: hoe realistischer, hoe beter. Er bestond in Rome een traditie, tenminste onder de families van patriciërs, om maskers van was van de voorouders te bewaren, die dan tijdens begrafenissen door nog levende familieleden gedragen werden. Hieruit ontwikkelde zich de bronzen en stenen, zeer realistische bustes.⁹⁶

van
masker tot
bustes

In de architectuur betekende de uitvinding van specie een geweldige stap. Aan het einde van de 3e eeuw werd ontdekt, mogelijk in Afrika, dat een mengsel van water, ongebluste kalk en een verschraving als bijvoorbeeld zand of kiezels een duurzaam bouw materiaal opleverde waarmee gemetseld kon worden, maar dat ook op zichzelf kon worden verwerkt en in een mal tot een vorm worden gemaakt. De gevolgen waren groot. Nu konden openbare gebouwen als baden en theaters ook in het centrum van de stad worden gebouwd omdat er geen grote blokken steen meer van ver hoefden te worden aangevoerd – bakstenen, kalk en zand konden in kleinere omvang tegelijk naar de bouwplaats getransporteerd worden en er konden grotere gebouwen mee worden opgericht waarin meer mensen tegelijk plaats konden nemen. Aangezien specie zolang het nat is in allerlei vormen kan worden gegoten, hoefde het niet meer te worden bijgehakt, zoals dat met steenblokken moest. Daardoor waren er minder ervaren arbeiders nodig en konden zelfs slaven het werk doen. Bouwen werd veel goedkoper en de monumentale architectuur kon nu op een veel grotere schaal worden uitgevoerd dan daarvoor, één van de redenen dat er nog zoveel ruïnes uit die tijd in Rome te bezichtigen zijn.⁹⁷

uitvinding
v. SPECIE

Kunstmarkt

De andere ontwikkeling in de beeldende kunst in Rome was gebaseerd op de eerder genoemde notie van 'de klassieken'. Dit was een idee van de Romeinen. Hoewel Rome Griekenland bezet had en hoewel veel Romeinen de Grieken maar slap vonden, en zelfs verwijfd, heerste er een enorm respect voor de Griekse cultuur. (Bij de verdediging van de Griekse dichter Archias die ervan werd beschuldigd dat hij onwettig het Romeinse burgerschap claimde, zei Cicero: 'Griekse literatuur wordt in bijna ieder land onder de hemel gelezen, terwijl het Latijn beperkt is tot zijn eigen grenzen en die liggen, zoals we moeten toegeven, dicht bij elkaar.' Hij vond van zichzelf dat hij op aristotelische wijze schreef.⁹⁸) Vanaf de 1e eeuw v.C. worden in veel huizen van de hogere kringen in Rome Griekse beelden of kopieën daarvan aangetroffen. Veel van die kopieën waren erg goed en een groot deel van de Griekse beeldhouwkunst kennen we alleen of grotendeels van Romeinse kopieën die nu natuurlijk op zich waardevol zijn.⁹⁹ Na iedere verovering plunderden de Romeinse soldaten wat ze konden: in 264 nam een Romeinse generaal tweeduizend beelden mee uit de Etruskische stad Volsinii, het huidige Bolsena in Italië.¹⁰⁰ (George Meredith zei ooit dat het enige abstracte idee dat een militaire geest kan bevatten dat van 'buit' is.¹⁰¹) De Griekse kunstenaars pasten zich snel aan de nieuwe omstandigheden aan en in Athene kwam een kunstmarkt tot bloei, die van de zogenoemde neo-Attische ateliers, die aan de smaak van de Romeinse toeristen voldeed. Later vestigden Griekse kunstenaars zich langs de Tiber.¹⁰² Rome was zelf in zekere zin een mengsel van Griekse ideeën en Romeinse ambitie; dankzij de uitvinding van de specie is er echter veel meer van over dan van Athene.

Rome zou de intellectuele creativiteit van de klassieke Grieken nooit bereiken; er zijn bijvoorbeeld weinig aanwijzingen te vinden van oorspronkelijk wiskundig werk door de Romeinen, maar haar kracht lag ergens anders. Edward Gibbon, een Engelse historicus uit de 18e eeuw, omschreef het zo: 'Als iemand gevraagd werd om de periode in de wereldgeschiedenis aan te wijzen waarin de conditie van het menselijk ras het gelukkigst en het welvarendst was, dan zou hij zonder twijfel de tijd noemen die verstreek tussen de dood van Domitianus en de troonsbestijging door Commodus [96-180 n.C.]. Het enorme Romeinse Rijk werd geregeerd door een absolute macht, met rechtschapenheid en wijsheid als leidraden. De legers werden in toom gehouden door de stevige maar zachte hand van vier opeenvolgende keizers van wie karakter en autoriteit onwillekeurig respect afdwongen. Het burgerlijk bestuur werd zorgvuldig nageleefd door Nerva, Trajanus, Hadrianus en de Antonijnen, die het beeld van vrijheid voor zich zagen en zichzelf tevreden beschouwden als de verantwoordelijke dienaren van het recht.'¹⁰³

Hoewel dit oordeel tegenwoordig niet helemaal meer zal worden onderschreven, is het feit dat dit gevoel zo lang overheerste een bewijs van de vele successen van Rome.